

הגורל הגרוע של הוגים יהודים בשואה

אביהו זכאי, "העט נגד החרב, אינטלקטואלים גרמנים גולים במאבק נגד הנאציזם", מוסד ביאליק, ירושלים, 2020, 359 עמ'

לעילוי נשמת גרשון שפט, ידיד יקר וח"כ (לשעבר) מטעם תנועת "התחיה"

זו מזו בתוכנו ובאופן שהן מבטאות את ההתנגדות לברבריזם הנאצי; ומתייחס גם לזיקות ההדדיות בין כל היצירות כאחד. באשר ל"אינטלקטואלים הגרמנים הגולים" עצמם, רובם יהודים-גרמניים: קסירר, אוארבך, הורקהיימר ואדורנו, שנאלצו שלא-מבחירה לגלות מארצם, ועימם לא-יהודי אחד - תומאס מאן, שבחר לצאת לגלות. את ארבעת היהודים, שהשתייכו לזן הליברלי ואפילו מתבולל בין יהודי גרמניה, מכנה זכאי, בעקבות ההיסטוריון ג'ורג' מוסה, "יהודים... מעבר ליהדות". כאלה שחיפשו "זהות אישית מעבר לדת וללאומיות", אבל ש"הטראומה של הנאציזם, הגלות הכפויה" והידיעות הנוראות שהגיעו מעבר לגבולות, "גרמו לשינוי רדיקלי בעמדותיהם" וחייבו אותם להתמודדות כפולה: עם המצב הגרמני ומשמעותו עבורם ועם זהותם המודחקת, היהודית, ש"בגללה" קרה להם מה שקרה. חמשת היוצרים וארבע היצירות הנדונים בספר הם, לפי הסדר: הסופר וזוכה פרס נובל תומאס מאן - והרומאן "דוקטור פאוסטוס"; הפילוסוף וחוקר המחשבה המדינית ארנסט קסירר (Kassirer) - וספרו "המיתוס של

"לאחרונה אני מתמקד בהיסטוריה אינטלקטואלית של גולים מגרמניה הנאצית וחיבורי ההתנגדות שלהם לברבריזם הנאצי" - כך מציג עצמו באתר המחלקה להיסטוריה של האוניברסיטה העברית, פרופ' (אמריטוס) זכאי, מחבר הספר שלפנינו. "העט נגד החרב" לא עוסק ב"היסטוריה" - דהיינו באירועים, שספרים ומחקרים עליהם ממלאים כבר מדפים שלמים, אלא ב"היסטוריה אינטלקטואלית" וב"חיבורים": נושאים מופשטים ומורכבים בהרבה, שמחייבים קריאה וניתוח מוקפד ועמוק והבנה דקה של טקסטים, הקשרים בין טקסטים וגם הקשרים קונטקסטואליים - כלומר, קשרים בין טקסטים לבין זמנם, מקומם, החברה הסובבת את הכותב והנסיבות שבתוכם נכתב.

המשימה שלקח עליו פרופ' זכאי בספר הזה מאתגרת ומורכבת במיוחד, משום שאינו מסתפק בהיסטוריה האינטלקטואלית של גולה אחד - שיכולה לעיתים למלא לבדה מספר כרכים עבי כרס. אלא הוא בוחן חמישה אינטלקטואלים-גולים וארבע יצירות מתחומים שונים: ספרות, פילוסופיה וחקר התרבות והחברה; יצירות שונות

מוסריים והאימפולסיביים של היוונים, שהתגלגלו אל שגעון האש והדם של ההונים העתיקים ויורשיהם הנאצים.

הזדון הממאיר

כבר בנובלה המוקדמת של תומאס מאן מ-1929, "מארי והקוסם", אפשר לראות את התנגדותו התקיפה לפאשיזם. הנובלה מבשרת את הדגש הפוליטי שיאפיין לאחר זמן את "דוקטור פאוסטוס" – יצירתו האנטי-נאצית הגדולה של הסופר. הקבליירה צ'יפולה, "הקוסם, המכשף השטני ואדון הרצונות", מגלם את דמות הרודנים הפאשיסטים של התקופה (מוסוליני, פראנקו) בנאומיו המשולהבים וברטוריקה המתלהמת שלו. "יצור איום, שבדמותו עזת הרושם... התגשם כל הזדון הממאיר של התקופה."

היה מי שקישר כבר אז את דמותו של צ'יפולה עם מוסוליני. ובמילותיו של חוקר הספרות הגרמנית, האנגלי אלן באנס, גם צ'יפולה, כמו מוסוליני "התגאה בתבונתו הגדולה, וברצון הברזל (שלו), והפעיל אמצעים סדיסטיים", כדי להפחיד את האופוזיציה". ושניהם "נהגו בהמוני פשוטי העם כילדים". הקוסם צ'יפולה, כמו הרודן האיטלקי, "הפוגעני והנכלולי, הנמרץ והשטני, דוחה את הקהל ומרתק אותו בעת ובעונה אחת..." כשמאן כתב את "האח היטלר" ב-1938, בעת שכבר היה בעיצומו של המאבק נגד הנאציזם – אבל המלחמה העולמית עוד היתה במרחק שנתיים – הוא תיאר אותו כך: "לפנינו אדם אחוז משטמה תהומית ותשוקת נקמה ממאירה. אדם

המדינה"; אריך אוארבך (Auerbach) – הפילולוג וחוקר האמנות וספרו "מימיזיס"; והנס הורקהיימר (H. Horkheimer) – פילוסוף וסוציולוג, ותיאודור אדורנו (Adorno) – פילוסוף, סוציולוג/פסיכולוג וחוקר מוסיקה, וספרם המשותף "הדיאלקטיקה של הנאורות".

אביהו זכאי מבסס, במשתמע, את הספר על ההנחה – שכל הקוראים מכירים את הדמויות האלה ואת הספרים האמורים, או לפחות את חלקם. אבל אין הוא סומך לגמרי על כך. על כן הספר כתוב בבירות רבה; ולמרות שהוא בראש וראשונה ספר אקדמי שמיועד לחוג המצומצם שקרא את היצירות, הוא נהיר וברור, מעשיר ותורם תובנות רבות גם למי שלא קרא את הספרים הנדונים (מן הסתם רובנו...).

התובנה הראשונה מכה בקורא עוד בטרם סיים לקרוא את המבוא. כולנו, הישראלים, חניכי "תודעת השואה", אבל המילים האלה הפכו ברבות הזמן למטבע לשון שחוק, והשכיחו מאיתנו את האמת הרגשית, המוחשית של המציאות ההיא: הברבריות, השטניות, הזדון הממאיר. מציאות ש"זוועה" אינה לגביה סתם מילה שנזרקת לאוויר, אלא תיאור מציאות. זכאי ואנשי-הרוח המוצגים בספרו משיבים אותה לתחייה בתגובות ובהתמודדות שלהם איתה. לזה מיתוספת עוד תובנה חשובה שמלווה את ההתמודדות האינטלקטואלית עם הנאציזם: היתה זו היהדות שלימדה את המערב את השליטה העצמית, המוסר והצדק – בניגוד למיתוסים האל-

הוא "זמן טוב, זמן גרמני כיד השטן". החוזה בין לוורקין והשטן ברור מאוד: המוסיקאי ימסור את נפשו תמורת 24 שנות גאונות: "זמן מכוּשף, שעון חול שלם שופע זמן שטני גאוני... השראה נוסכת אושר, נטולת ספק... ריטואי התפעמות, השראה שאין בה אפשרות בחירה... דבר (ש)לא יתכן עם אלוהים, המותיר לבינה מלאכה רבה מדי לעשותה, אלא אך ורק עם השטן, אדונה האמיתי של ההתלהבות". הקישור בין השעיית הבחירה והבינה לבין התלהבות ושטניות הוא המפתח גם לפיענוח ההתקפה של מאן על הנאציזם: כשם שהוא שטני, כך הוא משעה את הבינה והשכלתנות, את המוסר והבחירה החופשית.

רדוף כישלונות שאינו מסוגל לעבודה רצופה... הוא מנצל במיומנות מופלאה את עייפותה של היבשת (האירופית - עשרים שנה וקצת אחרי מלחמת העולם הראשונה הקשה ומרובת הקורבנות). את פחדיה המיוסרים ורתיעתה ממלחמה. הוא יודע איך לשלהב עמים מעל לראשי מנהיגיהם... ורק בשל כך הוא עלול עתה להכניע את כל אירופה ו... אולי את העולם כולו..."

"הדוקטור פאוסטוס" הוא סיפורו של אדריאן לוורקין (Leverkühn) - מלחין, שברגע משבר חותם חוזה עם השטן. השטן ניגלה אליו באיטליה, אך מצהיר שהוא "גרמני מכף רגל ועד ראש" ושהזמן שבו הם נפגשים (שנת 1906)

השנייה (ספטמבר 1939), והמספר - הביוגרף שלו - ידידו מימי הנעורים - ייזכר באותה עת ב"מהתלות המתחכמות בדבר צייתנות, אלימות, דם ובזיזת העולם".

המדינה האידיאלית

בפרק על ארנסט קסירר כותרת המשנה היא: "דיוקנו של הפילוסוף כאדם חסר אשליות". קסירר "מעולם לא היה מנותק מהפוליטיקה הסוערת של ימיו: מלחמת העולם הראשונה, התפשטות הגזענות והאנטישמיות בגרמניה". נדודיו החלו באנגליה ובשוודיה בשנות ה-1930 ולבסוף הגיע לארצות-הברית. ספרו "המיתוס של המדינה" נכתב בארה"ב ב-3-1942, בזמן המערכה על סטלינגרד, כשלנוכח "הטירוף המעוות של ארצו" הוא נושא מ"הפצרותיו לשוב אל התבונה..." ועבר "להסביר את השורשים האידיאולוגיים והפילוסופיים של הטירוף".

בספר "הוא בוחן את הכוחות המניעים את ההיסטוריה האנושית". ומעמת את אפלטון, שהגה "את רעיון המדינה התבונית", מדינת החוק והצדק, עם "הנסיך" של מקיאוולי. לצורך העניין עושה קסירר בנקודה זו "שינוי בתורת המדינה של אפלטון והופך אותה לחלק ממאבקו בנאציזם ובפאשיזם... הוא טוען שאפלטון העביר את תורת המידות של סוקרטס... אל החיים הפוליטיים", וקובע שכמו על היחיד אצל סוקרטס, "גם על המדינה חלה... מחויבות מוסרית... על המחשבה התבונית להיות בעלת התפקיד העיקרי".

יהירות חסרת מוסר

נזכיר בהקשר זה, ש"אפשרות הבחירה החופשית" היא ממאפייני היהדות, בניגוד ל"גורל" במיתוס היווני ול"דרמיניזם וגזרת הגורל" של הלותרניות והרפורמציה - שגם בהם ראה הסופר שורשים של ההידרדרות הגרמנית: "הפרשנות האפוקליפטית-היסטורית של מאן מתווה קו רצוף מלותר והרפורמציה ועד החורבות העשונות של ערי גרמניה ועד שערי מחנות הריכוז". בידיו של תומאס מאן, גרמניה הנאצית היא התגלמות חדשה של האגדה הגרמנית העתיקה על פאוסט והשטן, "על שאפתנות ויהירות חסרות מוסר..."

תמורת 24 שנות הגאונות חייב לוורקין "להתכחש לכל אשר נשמה באפו ולכל בני האדם... חייך צריכים להיות קרים, האהבה אסורה עליך". בתמורה - השטן וכל צבאו "מתחייבים לספק לך את היכולת החיונית... (לפרוץ) את קשריו המשתקים של הזמן... לפרוץ ולהתרהב בברבריות..." - זאת דמות המלחין המצליח ואלו היכולות שיבטיחו לו הצלחה אמנותית ופירסום.

בתום 24 שנות החוזה שלו עם השטן, לוורקין צריך לשלם את המחיר. ההיסטוריה שרוייה בינתיים במשבר הכלכלי של 1929 ובתחילת סופה של רפובליקת ויימאר, כאשר ב-1930, "הנשיא הינדנבורג קיבל 'סמכויות רודניות של מצב חרום'...". המשבר הפוליטי והמשבר של לוורקין - ראשית איבוד שפיותו - נפגשים. הוא ימות ב-1940, לאחר שהידרדר ואיבד לגמרי את דעתו. זו ראשית מלחמת העולם

קסירר נפטר בגיל 71 בשנת 1945. הוא היה עד "לתקופה הגרועה ביותר בתולדות האדם", וראה את "מפלת התבונה וניצחון המיתוסים הפוליטיים של פולחן הגיבורים, הגזע והמדינה". לא קשה לדמיין את אכזבתו ודכאונו, לנוכח "חורבן התרבות ההומניסטית המערבית בידי הנאציזם", והפרשנות שלו למקיאווולי - שהוכחה כשגויה כחצי יובל שנים אחרי מותו - בוודאי החמירה את מצב רוחו הקודר. חבל, כותב זכאי, שלא זכה לראות את המחקר החדש על מקיאווולי - שרואה בו דווקא ממשיך ההומניזם האזרחי של פירנצה ו"המקור למסורת הרפובליקנית האטלנטית".

גלות באיסטנבול

אריך אוארבך סבל כבר מראשית דרכו בשנות ה-1920 מפגיעתה של האנטישמיות בגרמניה של ויימאר, שבגללה נאלץ להסתפק במשרת ספרן בספרית המדינה בברלין - משם פוטר ב-1935 בעקבות "חוקי נירנברג". המקום היחיד שהציע לו מישרה אקדמית באוניברסיטה, שאיפשרה לו לעזוב את גרמניה הנאצית, היה איסטנבול. הגלות הזאת - לא סתם למקום חדש אלא לסביבה תרבותית שונה, שלא הבטיחה לו את המשאבים התרבותיים, וביניהם ספריות, שהיה רגיל וזקוק להם, היקשתה עליו מאוד. ביוני 1939, חודשיים לפני פרוץ המלחמה, כותב אוארבך, כי "למרות חוסר הבטחון וחוסר מנוחה המצויים בשפע... החיים כאן לפי שעה מלאים קסם. רק ספרים חסרים לי, כלומר ספרייה אוניברסיטאית ראויה לשמה".

קסירר רואה ב"מדינה האידיאלית של אפלטון" תיאוריה המתקיימת "מעבר למקום ולזמן; פרדיגמה, אמת מידה ומתכונת לפעולות האדם". על פי פרשנותו, "אפלטון הוציא את המיתוס מהמדינה" מפני שהמיתוס "נטול רסן ופורץ כל גדר... מופרז ומוגזם... כוח מיוחד, אוטונומי, מרושע אשר משחר תמיד לטרף..." - ולכן מנוגד למוסר ולתבונה שמחייבים את המדינה.

בביקורתו החריפה על המיתוס, מעמת כאמור קסירר בין אפלטון למקיאווולי. קסירר מאשים את מקיאווולי ש"החליט לחתוך את הקשר הגורדי בין פוליטיקה למוסר", וכך יצר את המדינה החילונית המודרנית ואת "כל מהלך החיים הפוליטיים באירופה בעתיד". קסירר יודע שמקיאווולי לא כתב רק את "הנסיך", אבל (אולי לנוכח הפופולאריות הרבה של ספר זה) הוא מדגיש את "הנסיך", ש"לדעתו כלולים בו הדברים הלא מוסריים ביותר... שמקיאווולי לא היסס להמליץ לשליט לעשות כל מיני מעשי הונאה ואכזריות... שלא יירתע מפשעים שכאלה הטבועים בחותם של גדלות" ושיהיה "מרושע לתפארת".

"עם מקיאווולי", מסכם קסירר את העניין, "אנחנו עומדים על סיפו של העולם המודרני... העולם הפוליטי (ניתק) את קשריו לא רק עם הדת והמטפיזיקה, אלא גם עם כל הצורות האחרות של חיי המוסר והתרבות", ולכן, לדעתו רעיונותיו של מקיאווולי הוליקו "לתוצאות המסוכנות ביותר שאנחנו רואים בצורות המודרניות של הדיקטטורה".

הברית הישנה מהקנון הנוצרי ולעקור אותה מלב מירקם התרבות והציביליזציה האירופית. אלפרד רוזנברג, האידיאולוג הראשי של הנאצים, כתב ש"היום צומחת אמונה חדשה: המיתוס של הדם... האמונה שהגזע הנורדי מייצג את המסתורין שסילק והחליף את הסקרמנטים הנוצריים העתיקים".

"בהקשר ההיסטורי, הפילולוגי וההומניסטי הזה" הציג אוארבך בספרו "פיגורה" ו"מימיזיס" כתב "הצדקה והגנה" תקיף על תפיסות המציאות והאמת של הברית הישנה ועל המסורת היהודית-נוצרית של המערב. הוא חתר להראות שבתנ"ך "אין מדובר בספר חוקים בלבד שעוסק רק בהיסטוריה הצרה, האתנית של עם ישראל", אלא שהברית הישנה תופסת מקום מכריע ביצירת "הזהות האירופית וחזון ההיסטוריה המיוחדים לה".

פרופ' זכאי רואה ב"מימיזיס" מסמך שאומנם נוצר מתוך תחושת שליחות ודחיפות בנסיבות המיוחדות של אותו הזמן, אולם בדיעבד, וגם אם התרבות המערבית היקרה לליבו לא חזרה לבכורתה כמו לפני מלחמת העולם השנייה, אוארבך יצר ב"מימיזיס" "תחום מחקר חדש", על-זמני ועל-לאומי, "העוסק בספרות השוואתית, שבו מתגלמת לאמתו של דבר 'ספרות העולם'".

הרצון לשלוט באדם

הפרק "הנאורות ואויביה" מוקדש לספרם המשותף של הנס הורקהיימר ותיאודור אדורנו "דיאלקטיקה של

לדעת פרופ' זכאי, דווקא החסר הזה עורר את כוח היצירה שלו, והוא "נקלע בעל כורחו למצב שעליו לכתוב ספר מקורי יותר משהיה מנסה לכתוב בתנאים אחרים". מצבו החדש גם שינה את אופן ההסתכלות שלו. הוא האמין, כי "הציביליזציה האירופית מתקרבת אל קיצה" ולכן ביקש ליצור ב"מימיזיס" אפולוגיה - כתב הגנה וסיכום-מצב, אולי אפילו הספד - "על תרבות המערב כפי שהיא משתקפת ביצירות המופת הספרותיות שלה".

הקו המנחה את הספר הוא התפיסה, שהתרבות והספרות האירופיות הן ילידות הנאורות: התפיסות הרציונליות, השקולות, המבוססות על מוסר ושהמקור הראשון שלהן הוא התנ"ך והיהדות. "הברית הישנה (כלומר: התנ"ך), ולא המיתוסים והגיבורים של התרבות היוונית הקלאסית, שהשיבה התרבות הנאצית לחיים זה לא מכבר - היא המקור לתפיסת המציאות והאמת... בתרבות המערב". משום כך, ובניגוד לתפיסות שרווחו בגרמניה ותחמו את מרחב הספרות האירופית "מהומרוס ועד וירגיניה וולף", אוארבך תחם אותו "מספר בראשית דווקא ועד וירגיניה וולף".

"חשוב לציין", כותב פרופ' זכאי, "שמפעלו הפילולוגי, ההיסטורי והפילוסופי של אוארבך מכוון בעיקר כנגד משבר מסויים ומוגדר היטב בתחום הדיסציפלינה שלו: עליית הפילולוגיה הארית... וההיסטוריוגרפיה הנאצית... שהושתתה על גזענות, אנטישמיות ולאומנות צרה... (ו)חתרה לסלק את

של 'דיאלקטיקה של נאורות' הוא הטענה – שאת התהליך ההומניסטי, המבוסס על בריחה ממיתוס, כוח ושיעבוד, ו(על) תפנית כלפי הרציונליות, אין להפריד מן 'השאלה היהודית'...". לעומת השנאה, הפראנויה וחוסר הסובלנות, שמאפיינים את הנאציזם והפאשיזם, "פשרה היא המושג העליון שביהדות וציפייה היא כל משמעותה... הנאצים והפאשיסטים שונאים (את היהודים), כי בחשאי הם משתוקקים לדברים האלה... רק עם שיחרור המחשבה מהכוח, ביטול האלימות, יהיה אפשר לממש את הרעיון... שהיהודי הוא בן אנוש".

זכאי מבאר אותם: "תיקון החברה הוא תנאי לכל פתרון אפשרי של השאלה היהודית; חיסול השאיפה לכוח ושליטה המושרשת בנאורות תביא מיניה וביה לידי שינוי העמדות כלפי היהודים (ובה בעת) לחברה צודקת יותר". מכאן, "אנחנו יכולים ללמוד כי אינטלקטואלים יהודים-גרמנים עיצבו את תשובותיהם לא רק כנגד הזוועות והברבריות של הנאצים, אלא גם לאור מצבם הקיומי האנושי כיהודים. אבל רק הורקהיימר ואדורנו מציעים פתרון לשאלה היהודית כממשיכיו האמיתיים של קרל מרקס..."; "בזמן שזוועות השואה החלו להתברר יותר ויותר, הציגו שני גולים יהודים מגרמניה החיים בארצות-הברית אפולוגיה (כלומר: כתב הגנה) לעם היהודי".

טראגדיה יהודית

לסיכום: הספר מחייב ריכוז ומאמץ, משום שהידע והעומק שפרופ' זכאי

הנאורות". בין הספרים "שכתבתם החלה בשנת 1942, השנה של סטלינגרד... 'דיאלקטיקה של נאורות' הוא הספר העצוב... והמייאש ביותר", כותב פרופ' זכאי. לא רק משום שבספרים האחרים היה מוקד נגדי של חיוב: התבונה, החסד, הרציונליות – שנעדר מהספר הרביעי. אלא משום ש"דיאלקטיקה של נאורות" "מחיה מחדש את ספרו של הובס 'לווייתן'", המתאר את "מצב הטבע של האנושות כמלחמת הכל בכל", ומציג את המושגים "כוח, שליטה, כפייה, טרור... אלימות והונאה" כנגזרת של הנאורות – שכל הכותבים האחרים העריכו אותה כקוטב החיובי, המעורר תקווה.

מחברי ה"דיאלקטיקה", בעלי הנטיות המרקסיסטיות, מוצאים בתנועת הנאורות, שממנה נבעו מדעי הטבע והרצון להבין את הטבע ולשלוט בו – את שורשי הרצון לשלוט באדם. לדעתם הנאורות, התבונה והרציונליות התנערו מן ההומניזם, והפכו לעקרונות שמאפיינים את הקפיטליזם: ידע הוא כוח, ותעסוקה היא אמצעי לכפייה תוך התעלמות מערכים כגון חמלה, הומניזם וכו'. האגדה של הומרוס על אדיפוס – שהתפרשה תמיד כניצחון השליטה העצמית על המשיכה אל המיסתורי, אל הסירנות – מקבלת אצלם פנים הפוכות: במאמציו לא להסתכן ולהתפתות לשירת הסירנות, אדיפוס קושר את המלחים בחבל לתרנים: כלומר, מפעיל עליהם כוח וכפייה ושולט בהם.

נקודת התקווה היחידה מזדהרת דווקא מתוך הדיון שלהם באנטישמיות ובגורל היהודים: "השורש (הדיאלקטי)

יהודי איבד את גרמניה – אך חש עצמו כמי שנושא את גרמניה האמיתית איתו, ולכן היא יכלה לקום ממנו ולהתחיות מחדש. אבל גורל הכותבים היהודים גרוע, ולא רק בגלל הסבל הנוסף מהיותם עדים-מרחוק לסבלם והשמדתם של בני עמם. הטראגדיה העמוקה שלהם נובעת מכך, שגרמניה שאהבו והעריצו לא רק נמחקה לעיניהם, אלא נגזלה לגמרי מתוך גרעין האישיות והזהות הפנימיים שלהם.

הם נאלצים להישיר מבט למציאות ולהפנים את "בושת" זהותם האמיתית, היהודית, שלא מילאה בעבר תפקיד בחיי מרביתם, ושהתנכרו לה כל עוד הנסיבות איפשרו זאת. נדרש מהם מאמץ מיוחד כדי למלא את החלל הזהותי שנפער בנפשם; וזאת בשעה שנסיבות חייהם – הגלות, ההגירה, ההתערות במדינה וביבשת חדשה וכו' – דרשו מהם גם כך אימוץ של כל כוחות הנפש. נראה שזה פשר העיסוק המאוחר שלהם ביהדות: גם אפולוגיה מול רודפיהם, אך בעיקר מול עצמם ומול הריק הכואב שתובע מילוי.

חולק כאן עם הקוראים הוא עצום. אבל ניכר שנעשתה בספר עבודה כבירה וראויה ביותר לשבח, כדי להנהיר את הדברים לקוראים שאינם מעמיתיו-למקצוע של הכותב ואינם בקיאים בכל היצירות והיוצרים, ואף לא בתחומי המחקר שהספר עוסק בהם ומתבסס עליהם. אין ספק שהקורא יצא נשכר מאוד ומשכיל בהרבה לאחר הקריאה. רוחב היריעה מצדיק ללא ספק את מימדיו הפיזיים הניכרים של הספר, ואם פה ושם התגלו חזרות מיותרות, נראה כי אלה אולי נועדו להבטיח שהדברים הובנו כראוי.

אבל את עיקר הרושם הותיר האישים-ההוגים עצמם. היכולת לעסוק בפעילות אינטלקטואלית-יצירתית ברמה הגבוהה ביותר וללא פשרות בימים הנוראים ביותר ולעיתים בתחושה של פחד ואיום ממשי, מעוררת השתאות ויראת כבוד. וזה מתקשר לרושם החזק והטראגי ביותר: כל חמשת האינטלקטואלים הגולים מתאבלים על איבוד צלמה ההומניסטי של התרבות והחשיבה החברתית והמדינית של גרמניה תחת השלטון הנאצי.

הטראגדיה הקשה מכולן פקדה את היהודים שביניהם. תומאס מאן הלא-